

P. Janošová, L. Kollerová, K. Zábrodská,
J. Kressa, M. Dědová

PSYCHOLOGIE ŠKOLNÍ ŠIKANY

- Je šikana „cool“?
- Krutost v agresi a šikaně
- Šikana a morálka
- Šikanovaný a jeho zvládnání šikany
- Jak pomoci šikanovanému spolužákovi



P. Janošová, L. Kollerová, K. Zábrodská,
J. Kressa, M. Dědová

PSYCHOLOGIE ŠKOLNÍ ŠIKANY

- Je šikana „cool“?
- Krutost v agresi a šikaně
- Šikana a morálka
- Šikanovaný a jeho zvládnání šikany
- Jak pomoci šikanovanému spolužákovi

*Tuto knihu bychom rádi věnovali našemu dlouholetému spolupracovníkovi,
inspirativnímu a trpělivému konzultantovi, profesoru Pavlovi Říčanovi.*

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Janošová, Pavlína

Psychologie školní šikany / P. Janošová, L. Kollerová, K. Zábrodská, J. Kressa, M. Dědová.

– Vydání 1. – Praha : Grada, 2016. – 416 stran. – (Psyché)

ISBN 978-80-247-2992-3

37.013.77 * 364.63-057.87 * 364.636 * 616.89-008.444.9-053.2 * 316.624 * 316.454.3 *
37.03:364-212

- školní psychologie
- násilí ve škole
- šikana
- dětská agresivita
- rizikové chování
- skupinové chování
- prevence (sociální problémy)
- kolektivní monografie

364 – Sociální problémy vyžadující podporu a pomoc. Sociální zabezpečení [18]

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

*Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována ani šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.*

Tato kniha vznikla za podpory grantového projektu GA ČR P407/12/2325: Šikana jako proces – sociálně kognitivní analýza třídní šikany.

doc. Pavlína Janošová, Ph.D.
PhDr. Lenka Kollerová, Ph.D.
Mgr. Kateřina Zábrodská, Ph.D.
Mgr. Jiří Kressa
PhDr. Mária Dědová, PhD.

PSYCHOLOGIE ŠKOLNÍ ŠIKANY

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 6256. publikaci

Recenzovali:

prof. PhDr. Zdeněk Helus, DrSc.
prof. PhDr. et RNDr. Marie Vágnerová, CSc.

Odpovědný redaktor Zdeněk Kubín
Sazba a zlom Milan Vokál
Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka
Počet stran 416
Vydání 1., 2016

Vytiskla Tiskárna v Ráji, s.r.o., Pardubice

© Grada Publishing, a.s., 2016
Cover Photo © allphoto.cz

ISBN 978-80-271-9274-8 (ePub)
ISBN 978-80-271-9273-1 (pdf)
ISBN 978-80-247-2992-3 (print)

Obsah

Úvodem	11
1. Školní šikana v posledních dvou desetiletích	17
<i>Pavλίna Janošová</i>	
1.1 Fenomenologické proměny šikany – vzestup nepřímých forem	18
1.2 Šikana jako politikum – skrývání i předstírání	23
2. Definování šikany	25
<i>Pavλίna Janošová</i>	
2.1 Šikana jako zvláštní případ agrese	25
2.2 Definice šikany – tři základní kritéria detailně	26
2.2.1 <i>Záměrnost v šikaně</i>	28
2.2.2 <i>Nerovnováha síly mezi šikanujícím a šikanovaným</i>	31
2.2.3 <i>Opakovanost útoků</i>	34
2.3 Měření prevalence šikany u nás – problém nejednotného pojetí	37
3. Sociokulturní přístup ke školní šikaně	41
<i>Kateřina Zábřodská</i>	
3.1 Jak hovoříme o šikaně – konstrukce šikany v dětských kolektivech	45
3.2 „Je prostě divná“ – šikanování a konstrukce odlišnosti	47
3.3 Šikana v kontextu společenských norem a morálky	49
3.3.1 <i>Genderové normy: být normálním klukem</i>	51
3.4 Šikana jako součást skupinových procesů	52
3.5 Náměty pro práci se žáky	55
4. Co mít na paměti při měření šikany	59
<i>Pavλίna Janošová</i>	
4.1 Jak chápou šikanu účastníci výzkumu?	61
4.2 Sběr dat – volba formulací a terminologie	64
4.3 Školní a třídní vlivy na měření	65
4.4 Základní metody měření	68
4.4.1 <i>Co měří a neměří sebezposuzovací dotazníky</i>	69
4.4.2 <i>Metrické údaje získané od spolužáků</i>	74
4.4.3 <i>Porovnání měření sebezposouzením a vrstevnickými nominacemi</i>	79
4.4.4 <i>Další informační zdroje k diagnostice šikany</i>	81

5. Šikana z hlediska reaktivní a proaktivní agrese	86
<i>Pavλίna Janošová</i>	
5.1 Co víme o proaktivní a reaktivní agresi školních dětí?	88
5.2 Extrémní agresivita, asociální porucha osobnosti a šikana	89
5.3 Jaký je vztah mezi reaktivní, proaktivní agresí a šikanou?	93
5.4 Náměty pro práci se žáky	98
5.4.1 <i>K proaktivní agresi</i>	98
5.4.2 <i>K reaktivní agresi</i>	101
5.4.3 <i>Školní prevence proti šikaně z hlediska proaktivní a reaktivní agrese</i>	103
6. Je šikana „cool“? Nadřazená emoční nezúčastněnost u šikanujících žáků	106
<i>Pavλίna Janošová</i>	
6.1 Kdo je podle žáků „cool“	107
6.2 Genderový kontext šikany	110
6.2.1 <i>Agrese a nezúčastněná póza (toughness) u dívek</i>	113
6.3 Emoční nezúčastněnost (toughness) a alexitymie	114
6.3.1 <i>Zdravotní a psychologická rizika</i>	116
6.4 Úvaha o významu toughness v minulých a současných společnostech	117
6.5 Náměty pro práci se žáky	119
7. Šikana a krutost v psychodynamické perspektivě	128
<i>Pavλίna Janošová</i>	
7.1 Krutost v agresi a šikaně	129
7.2 Generační transmise krutosti – od raného dětství k vrstevnické šikaně	135
7.2.1 <i>Oběť šikany v adolescentní skupině</i>	139
7.2.2 <i>Šikana a krutost v adolescentní skupině</i>	142
7.3 Dynamika vztahu mezi šikanujícími a šikanovanými	144
7.4 Náměty pro práci se žáky	150
7.4.1 <i>Co je třeba zajistit u zvlášt necitlivé a kruté šikany</i>	150
7.4.2 <i>Zpracování zkušeností s šikanou po letech – nové možnosti prevence</i>	155
8. Morální vyvazování a šikana	158
<i>Lenka Kollerová</i>	
8.1 Šikana a morálka	159
8.1.1 <i>Složitá podmíněnost šikany</i>	159
8.1.2 <i>Šikana z morální perspektivy</i>	159
8.1.3 <i>Rozpor mezi morálkou a chováním</i>	160
8.2 Morální vyvazování	162
8.2.1 <i>Definice morálního vyvazování</i>	162

8.2.2	<i>Kognitivní restruktura</i>	163
8.2.3	<i>Odmítnutí osobní odpovědnosti</i>	164
8.2.4	<i>Přehlížení nebo minimalizace škodlivých důsledků vlastního chování</i>	165
8.2.5	<i>Obviňování a dehumanizace oběti</i>	166
8.2.6	<i>Společné působení mechanismů</i>	167
8.3	<i>Výzkum morálního vyvazování v kontextu šikany</i>	168
8.3.1	<i>Morální vyvazování a kyberšikana</i>	168
8.3.2	<i>Morální vyvazování ve vztahu k věku a pohlaví</i>	169
8.3.3	<i>Morální vyvazování jako charakteristika kolektivu</i>	170
8.4	<i>Náměty pro výzkum a pro práci se žáky</i>	170
8.4.1	<i>Budování atmosféry důvěry</i>	171
8.4.2	<i>Označování šikany a nemorálního chování</i>	172
8.4.3	<i>Rozlišování konvence a morálky</i>	174
8.4.4	<i>Rozvíjení morálky příběhy a diskusemi</i>	175
9.	Pohled na šikanu z hlediska logoteoretického přístupu	177
	<i>Mária Dědová</i>	
9.1	<i>Logoteoretické chápání existenciálních zdrojů šikanování</i>	177
9.1.1	<i>Šikana jako důsledek nedostatečně rozvinuté schopnosti sebezpřesahu člověka</i>	178
9.1.2	<i>Popření osobní svobody a odpovědnosti v šikanujícím chování</i>	179
9.1.3	<i>Redukcionistické chápání hodnot a absence smyslu života v souvislosti se šikanou</i>	180
9.2	<i>Aplikace logoterapeutického přístupu ve výchovném poradenství při řešení šikany psychology či výchovnými poradci</i>	182
9.2.1	<i>Specifika individuální logoterapeutické práce s agresory šikany</i>	183
10.	Šikanovaný žák a jeho zvládnání šikany	195
	<i>Pavína Janošová</i>	
10.1	<i>Role oběti z psychodynamické perspektivy</i>	195
10.2	<i>Postavení šikanovaného žáka ve třídě</i>	198
10.3	<i>Obranné strategie obětí proti šikaně</i>	201
10.3.1	<i>Preferované strategie, které se ukazují jako účinné</i>	201
10.3.2	<i>Méně účinné a rizikové strategie</i>	203
10.4	<i>Co podle bývalých obětí pomohlo ukončit šikanu</i>	204
10.4.1	<i>Jak šikanování hodnotí pomoc školy</i>	206
10.4.2	<i>Několik poznámek k situaci současné školy při řešení šikany</i>	207
10.5	<i>Dopad šikany na školní život šikanovaného žáka</i>	209
10.6	<i>Psychické změny u šikanovaného žáka</i>	212
10.6.1	<i>Faktory, které ovlivňují psychické následky šikany</i>	212

10.6.2	<i>Proces vnitřní viktimizace</i>	214
10.6.3	<i>Psychická traumatizace jako důsledek šikany</i>	218
10.7	Rozdíly ve zpracování zkušenosti šikany	224
10.8	Agresivní oběti – ti, kteří jsou nejvíc odmítáni	228
10.9	Šikanování s šikanujícími ve třídě	230
10.9.1	<i>Dyadická (dívčí) šikana</i>	232
10.10	Náměty pro práci se žáky	233
10.10.1	<i>Komunikace učitelů s žáky</i>	233
10.10.2	<i>Vztah mezi šikanovanými a šikanujícími</i>	239
10.10.3	<i>Práce s šikanovanými žáky a žákyňmi</i>	244
11.	Zastávce jako klíčový hráč v dramatu šikany	250
	<i>Jiří Kressa</i>	
11.1	Rozdílné způsoby jednání zastánců	251
11.2	Motivace zastánců	253
11.3	Osobnostní a sociální charakteristika zastánců	254
11.3.1	<i>Jací tedy jsou?</i>	254
11.4	Co brzdí aktivitu zastávce a co ji podporuje?	256
11.4.1	<i>Morální vyvazování</i>	256
11.4.2	<i>Soudržnost třídy</i>	258
11.4.3	<i>Vnímaná sociální opora</i>	259
11.5	Pedagog jako hlavní zastávce šikanovaných	261
11.6	Náměty pro práci se žáky	261
12.	Ambivalentní protagonisté: Kdo jsou „šikanující zastávce“?	265
	(ekologický přístup)	
	<i>Pavλίna Janošová</i>	
12.1	Ambivalentní dvojrole „šikanující zastávce“	269
12.1.1	<i>Sběr dat o „šikanujících zastáncích“ a jejich vyhodnocení</i>	270
12.2	Popis pěti „šikanujících zastánců“	271
12.2.1	<i>Interakce se spolužáky</i>	279
12.2.2	<i>Co mají tito žáci společného?</i>	281
12.3	Shrnutí: Kdo jsou „šikanující zastávce“?	283
12.3.1	<i>Agrese a další rizikové chování</i>	284
12.3.2	<i>Podpora skupinových cílů, prosocialita</i>	286
12.4	Náměty pro práci s „šikanujícími zastánci“	287
12.4.1	<i>K práci se sledovanými třídami</i>	291
13.	Skupina a šikana	295
	<i>Lenka Kollerová</i>	
13.1	Úvod	295

13.2	Šikana jako skupinový proces	296
13.3	Vztahy ve třídě	297
	13.3.1 <i>Přátelství</i>	297
	13.3.2 <i>Hierarchie</i>	298
13.4	Sociální identita	299
	13.4.1 <i>My a oni</i>	299
	13.4.2 <i>Skupinové normy</i>	301
	13.4.3 <i>Vrstevnický tlak a pluralitní neznalost</i>	302
	13.4.4 <i>Efekt černé ovce</i>	303
13.5	Náměty pro práci se žáky	304
14.	Šikana a školní třída na začátku dospívání	307
	<i>Pavčina Janošová</i>	
14.1	Školní a třídní klima	308
	14.1.1 <i>Klima třídy z hlediska šikanujících, šikanovaných a zastánců</i>	311
14.2	Školní třída na začátku dospívání	314
	14.2.1 <i>Vztahy ve třídě</i>	314
	14.2.2 <i>Žáci na okraji třídy</i>	316
14.3	Individuální a skupinové možnosti čelit šikaně	318
	14.3.1 <i>Přesvědčení žáka, že proti šikaně může něco dělat (self-efficacy)</i>	318
	14.3.2 <i>Skupinová účinnost (collective efficacy) třídy</i>	321
14.4	Skupinový život třídy řídí učitel	325
14.5	Náměty pro práci se žáky	329
	14.5.1 <i>Komunitní způsob vedení třídy</i>	330
	14.5.2 <i>Ustavení pravidel chování – „charta třídy“</i>	332
	14.5.3 <i>Třída a její sebepojetí</i>	336
15.	K podobám současné šikany a k jejímu vyšetřování	338
	<i>Pavčina Janošová</i>	
15.1	Rozmanitost podob školní šikany v současnosti	339
15.2	Současné třídy na ZŠ většinou nejsou sehrané týmy	342
	15.2.1 <i>Zakrývající tendence ve třídách souvisejí i se způsobem vyšetřování</i>	344
15.3	Několik poznámek pro učitele u vyčleňování, počátečních a nejasných případů	345
	Příloha 1 (kap. 4.4.1)	350
	Příloha 2 (kap. 4.4.2)	352
	Závěrem	354

English summaries of chapters	355
Literatura	367
Rejstřík věcný	402
Rejstřík jmenný	412

Úvodem

Cílem naší knihy je poskytnout přehled poznatků o šikaně jako o komplikovaném jevu, o teoriích, jež postihují jeho jednotlivé stránky, o výzkumných metodách i konkrétních problémových situacích, které jsou pro ni typické. Doufáme, že výsledky, k nimž jsme dospěli v teoretickém bádání a empirickém výzkumu, budou přínosem pro českou agresiologii a sociální psychologii.

Komu je kniha určena?

Kniha má sloužit těm, kteří se zabývají výzkumem a diagnostikou šikany. Dále by měla pomoci školním psychologům a pedagogům (zejména metodikům prevence, výchovným poradcům a externím lektorům), jejichž úkolem je koncipovat školní prevenci šikany a řešit jednotlivé případy na odborné úrovni, s teoretickým přehledem. Většina kapitol je však zaměřena také prakticky. Jsou určeny všem učitelům, zejména těm, kteří mají třídnictví. Jako pedagogové jsme se zároveň snažili o to, aby byl náš text instruktivní pro pokročilé studenty psychologie a pedagogických oborů.

Jaké pojetí šikany kniha předkládá?

Šikana představuje zvláštní případ agresivního jednání s výraznou asymetrií sil mezi agresivně jednajícím a napadeným. Školní třídy, které lze pokládat za bezkonfliktní, se vyskytují poměrně výjimečně. Školní třída je obvykle rozmanitou skupinou dětí, které spolu bez vlastní svobodné volby musí každodenně mnoho hodin – a mnoho let – „natěsno“ obývat prostor jedné místnosti. V dětství a dospívání se žáci teprve učí, jaké chování je vhodné a jaké nepřijatelné. Teprve se u nich rozvíjí schopnost sebeovládání. Agrese a konflikty mezi dětmi jsou zákonité a je třeba s nimi počítat. Některé však začnou naplňovat kritéria šikany a vyžadují efektivní pomoc dospělých.

Nejčastěji se na základních školách setkáváme s ostrakizací a vyčleňováním ze skupiny, jež se mohou po čase přeměnit ve zjevné útoky nebo v izolaci odmítaného žáka. Vztahy ve skupině jsou v těchto případech narušené lhostejností či agresí. Pocity ignorovaného, odmítaného či nerespektovaného žáka se příliš neliší od těch, které prožívá oběť „zjevné“ šikany. Není podstatné, zda tyto případy označíme za šikanu či nikoli. Důležité je, že i tyto situace je nutné pedagogicky řešit. Okolnosti, které se v nich podobají šikaně, mohou být pedagogicky účinně ovlivněny podobným způsobem jako v případě šikany s úplným klinickým obrazem.

Naše kniha vychází z poznatků týkajících se především méně závažných forem šikany, vyčleňování a ignorování. V menší míře se dotýká i pokročilé šikany.

Jaké je teoretické východisko této publikace?

Psychologie školní šikany je vědeckou monografií:

- Poznatky, které předkládá, vycházejí z české a obsáhlé světové literatury. Zčásti se opíráme také o vlastní výzkum u školních dětí z let 2008–2014.
- Navazujeme v ní na tradici českých odborníků na šikanu. Mezi dva hlavní autory, z jejichž poznatků velkou mírou čerpáme, patří PaedDr. Michal Kolář a prof. Pavel Říčan. Doktor Michal Kolář u nás zevrubně popsal dynamiku šikany a její vývoj uvnitř skupiny. Profesor Pavel Říčan problematiku šikany rozpracoval z hlediska prosociálních faktorů, díky nimž jsou některé třídy lépe chráněny před šikanou nebo jsou zmírňovány její dopady na šikanovaného.
- Teoretické těžiště knihy spočívá v sociálně, respektive v morálně kognitivním přístupu. Znamená to, že sledujeme, jak žáci a další nepřímí účastníci šikany (zejména učitelé) vnímají a rozumí vzniklé situaci ve skupině, jak ji hodnotí a jaký vývoj v ní předpokládají. Důležitý je také jejich postoj k hlavním protagonistům a ochota i připravenost se při nápravě situace angažovat.
- Uvedené sociálně kognitivní (pozitivistické) pojetí je doplněno kritickou, sociokulturní analýzou šikany nejen jako individuálního či skupinového, ale také jako celospolečenského jevu (kapitola 3). Poukazujeme na negativní dopad zažitých konstruktů v šikaně na další život jejich aktérů. Sociokulturní pojetí šikany je zásadním obohacením dosavadních přístupů k šikaně.
- Čerpáme také ze základní myšlenky pozitivní psychologie. Sledujeme faktory, které mohou pomoci šikanu zastavit, zmírnit nebo zabránit jejímu vzniku. V centru našeho zájmu jsou žáci, kteří se snaží šikanu zastavit, dále ti, kteří se zastávají šikanovaných a projevují jim solidaritu (kapitoly 11 a 12). Sledujeme i pozitivní skupinové tendence třídy jako skupiny (kapitola 14).
- Šikana je dále sledována z hlediska hlubinně psychologického. Analyzujeme příčiny sklonu ke krutosti, který je jedním z možných motivů šikany (kapitola 7). Hlubinně analytický pohled na viktimizaci je nastíněn i na začátku kapitoly 10.
- Zcela nový přístup ke školní šikaně představuje logoteoretické hledisko V. Frankla a aplikace jejich poznatků na práci s aktéry šikany (kapitola 9).
- K jednotlivým případům šikany přistupujeme s ohledem na jejich rozmanitost. Nepředkládáme žádnou komplexní teorii šikany ani ucelený model jejího řešení. Vycházíme z představy, že celkový obraz každé šikany je jedinečný, ale mnohé její průvodní jevy se v určitých kombinacích často opakují. S využitím ilustrativních popisů pozorování a úryvků z rozhovorů upozorňujeme na klíčové jevy a okolnosti, které je třeba při porozumění určitému případu vzít v potaz. Konkrétní pedagogické zásahy a náměty, jež se ve školní praxi v daných situacích osvědčily, mají sloužit jako inspirace vám – učitelům, výchovným poradcům, lektorům a psychologům. Možná, že se případy šikan, s nimiž se ve školách setkáváte, budou v něčem podobat těm, které jsou v textu popsány.

- Problematika kyberšikany je v knize zmíněna jen okrajově. Chápeme ji jako jeden ze specifických projevů nepřímé šikany, který je častým průvodním jevem šikany probíhající i ve třídě. Naše knížka se přednostně zabývá tím, co se děje mezi žáky ve třídách a během školních akcí.

K obsahu knihy

Kapitoly 2 a 4 představují teoretický základ problematiky šikany. Je určený především odborníkům, kteří se zaměřují na výzkum a diagnostiku šikany, a také těm, kteří chtějí porozumět výsledkům z jejího šetření. Druhá kapitola předkládá podrobnou analýzu definice šikany a její aplikaci na měření jejího výskytu. Čtvrtá kapitola pak poukazuje na zásady při sběru dat a na specifika nálezů zachycených pomocí různých metod.

Ostatní kapitoly (kapitoly 3 a 5–14) jsou sestaveny tak, aby byly srozumitelné a doufejme, že i užitečné pro odbornou veřejnost, která se se školní šikanou setkává nebo se o ni zajímá. Měly by být informativní především pro třídní učitele ze základních škol a z víceletých gymnázií. V sedmé kapitole najdou inspiraci také učitelé středních škol. Na konci všech těchto kapitol jsou uvedeny konkrétní „*náměty pro práci s žáky*“, v jejichž chování se vyskytují jevy popisované v předchozím teoretickém textu.

Poslední, patnáctá kapitola obsahuje několik podnětů vyplývajících z našeho výzkumu. Je určena lektorům, výchovným poradcům a metodikům prevence, kteří se potřebují zorientovat ve vztazích ve třídě na druhém stupni ZŠ, v níž se vyskytuje počáteční šikana, vyčleňování a izolace.

Na psychologická témata související s šikanováním a šikanujícími žáky se zaměřují zejména kapitoly 5–9 a 12. Jde o témata: proaktivní a reaktivní agrese (kapitola 5); cool image u šikanujících (kapitola 6); krutost v šikaně (kapitola 7); morální vyvazování u šikanujících (kapitola 8); šikana v logoterapeutickém pojetí (kapitola 9) a ambivalentní chování *šikanujících zastánců* (kapitola 12).

Problematika viktimizace bude podrobně sledována v kapitole 10, „Šikanovaný žák a jeho zvládnání šikany“. Při popisu této problematiky nevycházíme z žádné koncepce typologií obětí. Předpokládáme, že se jí může stát jakýkoli méně vlivný člen skupiny, který se nějakým způsobem od ostatních liší. S ohledem na nesčetnost osobnostních, vzhledových, zdravotních a sociálních charakteristik se jedná prakticky o každého žáka. Viktimizaci chápeme jako proces odmítání skupinou, který obvykle provází i psychická bolest, ztráta bezpečí a pokles sebeúcty. V důsledku tohoto procesu může dojít k psychickým i zdravotním potížím a ke zhoršení školního výkonu. Traumatizace, která patří k rizikům vážné či dlouhodobé viktimizace, je sledována z hlediska teorie somatického prožívání (*somatic experiencing*) a bodyterapie, které pro léčbu posttraumatické stresové poruchy nabízejí – na rozdíl od mnoha jiných pojetí – optimističtější pohled.

Na vzniku, průběhu a ukončení šikany se podílejí také skupinové vlivy. Podněty pro management třídy a pedagogickou práci s žákovskou skupinou patří v této knize k nejčastějším základním či podpůrným doporučením (viz především kapitoly 13, 14 a podkapitola 7.4.2).

K terminologii a jazyku knihy

V textu knihy se snažíme vyhýbat klasickým agresologickým termínům „agresor“ či „oběť“. Chceme tím na straně čtenářů snížit riziko jednostranného negativního vnímání aktérů v šikaně, které plyne z jejich rolí. Šikanování, viktimizace a obrana šikanovaných se ukazují spíše jako soubory opakujících se aktů a pozic. Představují však jen některé z mnoha projevů v repertoáru těchto žáků. Z detailní analýzy života tříd vyplývá, že v nich často žádní jednoznační „pachatelé zla“ neexistují. Příčiny a následky šikany bývají zpravidla provázané s rodinným zázemím a výchovou aktérů. Na jejím vzniku se podílí i jejich zkušenost s agresivními praktikami užívanými výkonově orientovanou společností. Tyto vzájemně se posilující tlaky celého ekosystému snadno končí agresí mezi žáky (kapitola 3).

Upřednostňujeme výrazy „šikanující žák“ a „šikanovaný žák“. Abychom zabránili čtenářské záměně kvůli podobnosti slov, používáme také pojem „viktimizovaný žák“. Pojem „viktimizovaný“ užíváme ve významové shodě s mezinárodní agresologickou literaturou, jako ekvivalent k výrazu „šikanovaný“.

Pro větší srozumitelnost text většinou popisuje šikanující a šikanované žáky a zastánce. Míňeny jsou zde však i dívčí aktérky. Rádi bychom, aby si čtenář pod těmito protagonisty představoval i šikanující a šikanované dívky a zastánkyně. Podobně se také údaje o učitelích, pedagozích, poradcích a psychologích týkají i učitelek, pedagožek, poradkyň a psychologek.

Data, z nichž vycházíme, a jejich zpracování

Ve výzkumném souboru, z něhož vychází publikované poznatky, bylo sledováno 25 šestých tříd z 12 škol z Prahy a z jednoho českého krajského města (517 žáků z 6. ročníku, sběr dat ve školním roce 2012–2013). Jednalo se o příležitostný výběr. Naším cílem bylo oslovit běžné základní školy různého zaměření a z různých městských lokalit. Přibližně pětina oslovených ředitelů spolupráci na výzkumu z různých důvodů odmítla, v jednom případě odmítli spolupráci rodiče žáků. S 22 třídními učiteli jsme provedli semistrukturované rozhovory.

Kvalitativní data byla získána i na základě rozhovorů s některými žáky z těchto tříd. Hovořili jsme také s více než dvěma desítkami rodičů šikanujících a šikanovaných dětí a zastánců. Velmi podrobná data jsme mimoto získali během dvouletého sledování pěti tříd. S jejich žáky a učiteli jsme vedli opakované rozhovory. Ve všech třídách proběhlo zúčastněné pozorování na vícedenních preventivních kurzech, ve třech třídách bylo opakované.

Kromě toho jsme vycházeli z retrospektivních písemných výpovědí o osobních zkušenostech s šikanou získaných od bývalých aktérů v šikaně. Oslovili jsme studenty čtyřletého gymnázia (N = 88), vysokoškolské studenty pedagogických oborů (N = 90) a výchovné poradce ve školách (N = 30).

Čerpáme zde také z kvalitativních dat nashromážděných v předcházejícím výzkumu (z let 2009–2011), v němž bylo osloveno dalších 20 školních tříd (427 žáků 6. ročníku).

Kvalitativní materiál tvořily rozhovory s učiteli (N = 20), výchovnými poradci, školními psychology, preventisty a pedagogy volného času (N = 30), dále přibližně desítku vícedenních zúčastněných pozorování školních tříd během preventivních či intervenčních kurzů.

Jména žáků a žákyň uváděná v úryvcích z rozhovorů a ze záznamu pozorování byla změněna. Také všechny bližší údaje o nich byly z důvodu anonymity vynechány.

Některé příklady, zachycené ze školní praxe a z terénního výzkumu, naznačují přítomnost většího spektra sociálních jevů a jsou ilustrativně použity ve více kapitolách.

Poděkování

Rádi bychom poděkovali všem školám, jejich ředitelům a zástupcům za jejich laskavou vstřícnost při sběru dat. Především bychom však chtěli poděkovat všem učitelům a učitelkám, školním psychologům a výchovným poradcům za jejich ochotu a spolupráci při výzkumu v jejich třídách i za možnost hovořit s nimi o situaci v jejich třídách. Jmenovitě bychom rádi poděkovali zejména učitelkám Míše, Líze, Blance, Dáše, Violce a Maruše za možnost sdílet s nimi a s jejich třídami dva roky školního života.

Chtěli bychom poděkovat všem žákům a žákyním i studentům a studentkám, bez jejichž účasti ve výzkumu bychom žádné poznatky o jejich životě nezískali. Především pak těm, kteří byli ochotní s námi o životě ve třídě hovořit. Poděkování patří i jejich rodičům, kteří nám poskytli rozhovory.

Zásadní poděkování patří lektorům a vedení organizace Projekt Odyssea za vynikající mnohaletou spolupráci a možnost účastnit se pozorování jejich programů. Největší dík patří Poletušce Anně Pospíšilové a Indimu Martinu Čapkovi, dále Evě, Ondrovi, Petrovi a Přemkovi.

Chtěli bychom poděkovat také všem našim kolegům, studentům a studentkám z Husitské teologické fakulty a Filozofické fakulty UK za jejich dlouhodobou spolupráci při sběru a prepisech hromadných dat, během zúčastněných pozorování a za vedení rozhovorů s žáky a učiteli – zejména Bc. Elišce Kurucsově, PhDr. Mgr. Evě Maškové, Bc. Terezce Dumské (Daněk), Mgr. Jirkovi Motlovi, Bc. Haně Zemanové a Mgr. Kateřině Kolářové. Mnohým dalším studentům bychom rádi poděkovali i za spolupráci na plnění výzkumného projektu jejich závěrečnými výzkumnými pracemi. Také z jejich nálezu čerpá text knihy.

Obrovské poděkování bychom rádi vyjádřili všem, kteří nám pomáhali zkvalitnit text knížky – především oběma recenzentům, paní prof. PhDr. et RNDr. Marii Vágnerové, CSc., a panu prof. PhDr. Zdeňku Helusovi, DrSc., za to, že se ujali recenzní práce, a za jejich podnětné a cenné rady.

Za zevrubné pročtení většiny textu a za velké množství užitečných připomínek bychom chtěli poděkovat zejména prof. PhDr. Pavlu Říčanovi, CSc. Za velkou pomoc s obsahem a strukturou prakticky zaměřených částí textu pak Mgr. et Mgr. Anně Pospíšilové. Za průběžné konzultace týkající se teoretických otázek šikany a řešení případů ve zkoumaných třídách a za odborné poznámky k textu u většiny kapitol chceme poděko-

vat PhDr. Janě Procházkové. Poděkování za možnost diskutovat o této problematice a za komentáře ke dvěma kapitolám patří příteli PaedDr. Michalovi Kolářovi. Za odborné komentáře k prakticky zaměřeným kapitolám bychom chtěli poděkovat MUDr. Eleně Turnovské. Za kontrolu anglické literatury bychom rádi poděkovali Mgr. Miroslavě Filipi a za překlad slovenské kapitoly, za velkou administrativní pomoc a organizaci literatury v knize i za čtenářské posouzení většiny kapitol patří velké poděkování Mgr. Lence Vyčichlové.

1. Školní šikana v posledních dvou desetiletích

Pavλίna Janošová

První čtyři kapitoly jsou zaměřeny na samotný pojem šikany a na zkoumání tohoto jevu. Představují tak teoretický základ této knihy. V úvodní kapitole budou zmíněny proměny, k nimž v šikaně za poslední generaci došlo. Na jejich základě pak v následující kapitole povedeme diskusi o definici šikany. Na odlišných perspektivách jejích aktérů si také ukážeme, že šikana v současnosti může být teoretickým konstruktem někdy nesnadno uchopitelná. Součástí kapitoly bude doporučení, jak vhodně operacionalizovat definici šikany ve výzkumu. Třetí kapitola k výše uvedenému klasickému pojetí připojí kritický, sociokulturní pohled. Poukáže na jeho rizika a zaměří se na sociokulturní vlivy, které při zkoumání šikany i při intervenci u konkrétních incidentů nesmí být – v zájmu všech – opominuty. Ve čtvrté kapitole se čtenáři seznámí se základními metodami měření šikany. Dozvědí se, kdy je vhodné každou z metod využít a jaké jsou jejich nedostatky. Uvedeny zde budou zásady, na které by měl být brán zřetel při měření šikany a při vyhodnocování získaných údajů. Teoretické informace budou doloženy a ilustrovány výzkumnými i praktickými poznatky a konkrétními případy školních dětí.

Pojem šikany ve vědeckém smyslu vytvořil v sedmdesátých letech minulého století norský badatel Dan Olweus (1978), který se zabýval agresivitou mezi školními dětmi. Patří mu také autorství metody určené ke zjišťování výskytu šikany u školních dětí a dospívajících. Jeho metodologický přístup postupně převzali psychologové v řadě evropských, později i mimoevropských zemí a dosud slouží jak výzkumu, tak snahám o zmírnění problému šikany na školách. Olweusovo pojetí šikany i jeho základní metodu uvedl do české odborné literatury Pavel Říčan (1993, 1995).

V průběhu let Olweus a jeho pokračovatelé postupně modifikovali definici šikany tím, že ji rozšířili o další formy agrese mezi školáky a aplikovali ji i na šikanu mezi dospělými v pracovních týmech a organizacích. Za čtyři desetiletí bádání došlo ke značným posunům v porozumění tomuto sociálněpatologickému jevu. Za tímto vývojem však začalo poněkud zaostávat teoretické vymezení šikany, zejména její operacionalizace pro